

A „malenykij robot” a somi lakosok emlékezetében

Rezümé A „malenykij robot” a somi lakosok emlékezetében c. munka célja, hogy bemutassa ezt a tragikus eseményt Som településre kivetítve. A szovjet rendszer által társadalmi és politikai téttlenségre ítélt néptömegek számára ugyanis tiltva volt a kérdezés és az emlékezés. A munka megírása során felhasználásra kerültek az elhurcoltak s azok hozzátartozóinak visszaemlékezései.

Nagyon fontosnak tartom e mű megírását, hiszen ilyen jellegű munkát a „malenykij robot” somi áldozatairól, még nem készített senki. Ezenkívül azért is fontos minél többet írni és minél jobban megismertetni az embereket ezzel az eseménnyel, hogy soha többé meg ne ismétlődjön ez a tragikus, gyilkos pusztítás.

Резюме Головна мета нашої статті – дослідити, як вплинули трагічні події депортації на примусові роботи на життя села Шом. Актуальність дослідження визначається тим, що у радянський період ці події замовчувалися, їх намагалися стерти з людської пам’яті. Під час написання статті були використані спогади депортованих осіб.

Новизна та важливість роботи в тому, що ця тема предметом спеціального вивчення ще не була.

Під час написання роботи виникло безліч проблем. Найважливіша з них – відсутність потрібної літератури. Ми намагалися через розмови з очевидцями отримати найточнішу інформацію.

A II. világháború következtében Kárpátalja, s vele együtt Beregsom is a Szovjetunióhoz került, mivel 1945. június 29-én Moszkvában aláírták a Kárpátalja bekebelezéséről szóló szovjet–csehszlovák egyezményt.¹ Az 1944-es rendszerváltást követő időszakot Kárpátalja és így Som történetében méltán lehet drámainak nevezni. Különösen így van ez az itt élő magyarság esetében, akik számára ’44 és az azt követő szovjet építés tragédiák sorozatát hozta magával, melynek valódi oka évtizedeken át nem képezhetette tudományos kutatás tárgyát, nem kerülhettek a felszínre. A szovjet rendszer által társadalmi és politikai téttlenségre ítélt néptömegek számára ugyanis tiltva volt a kérdezés és az emlékezés. 1944 valóban sorsfordulót jelentett a régió és lakossága számára, és hamar kiderült, hogy a „felszabadítóként” induló Vörös Hadsereg a területre érkezve „maga is megszállóvá, hódítóvá válik.”²

A Szovjetunió számára a második világháborúban Magyarország harcoló, közvetlen katonai ellenfél volt és természetesen ennek a vidéknek a magyar lakosságát a magyar nép részének, vagyis bűnös nemzetnek tekintették. Nem törődtek azzal sem, hogy a hágai nemzetközi egyezmény dokumentuma szerint a polgári lakosság nem vonható felelősségre országa hadi cselekményeiért és semmilyen esetben nem lehet őket deportálni vagy munkatáborokban dolgoztatni. November 13-án a 4. ukrán front törzse parancsot adott ki arról, hogy a Kárpátalján élő német és magyar nemzetiségű, 18 és 50 év közötti férfiaknak három napon belül jelentkezniük kell a legközelebbi szovjet katonai parancsnokságon. A magyarok – akik még ekkor nem sejtették, hogy mi vár rájuk – eleget tettek a parancsnak, jelentkeztek abban a hitben, hogy mindössze három napot fognak dolgozni, hogy segítsenek a háború után romokban heverő vidék helyreállításában.³ A következő napokban az NKVD-alakulatok listák szerint, kíséretben hurcolták el az embereket a sztálini lágerrekbe. A magyar férfiak első gyalogos menetoszlopait 1944. november 18-án indították útnak szigorú katonai kísérettel a szolyvai gyűjtő- és elosztótáborba. A kollektív büntetést kevesen élték túl.⁴ Arról, hogy összességében hány embert hurcoltak mind ez idáig, nem kerültek napvilágra pontos adatok.

* A Somi Általános Iskola történelemtanára.

¹ Móricz, 2001: ...i.m. 134. o.

² Uo. 123. o.

³ Beregszászi György. (2001): 1944 tragikus Erzsébet napja. Bereginfo 5. 27.sz. 4.

⁴ Dömöcki András. (1998): A novemberi manifesztum. In: Útközben. H.n., Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 164.o.

Som községből a sztálinisták 1944 novemberében 81 férfit hurcoltak el, közülük 24-en veszttek oda. A falu mártírjai: Baksa Endre, Baksa Béla, Balogh Gyula, Barkaszi Gyula, Barta Balázs, Barta János, Barta Béla, Deme Béla, Deme Bertalan, Deme Kálmán, Fejes Gábor, Kelemen Bertalan, Kelemen Ferenc, Kelemen Zoltán, Kódus Béni, Kődöböcz László, Kődöböcz Árpád, Kődöböcz Sándor, Kődöböcz Pál, Nagy Pál, Nagy Árpád, Szabó Simon Béla, Tuba Ferenc, Tóth Ferenc.⁵ A szovjet rendszerben ezeket a férfiakat háborús bűnösnek tartották számon.⁶ A téma hosszú ideig nem képezte széles kitekintésű, a tudományosság kritériumait mindig szem előtt tartó, elfogulatlan vizsgálódás tárgyát. E mögött nemcsak az húzódik meg, hogy korábban a téma tabunak számított, hanem az is, hogy igazából nem történt meg az elhurcoltakra vonatkozó adatok széles körű összegyűjtése és rögzítése egységes szempontrendszer alapján. Máiig becsült számok vannak csak e tekintetben, ráadásul egyre kevesebb az elsődleges forrást jelentő túlélő, akik a pontos információk birtokában vannak. Somban már csak egy ember él a hazatértek közül, Baksa Gyula, de már ő is nagyon beteg és nem fogad látogatókat.⁷

Mindezen okokból kifolyólag a somi elhurcoltak kérdésével részletesebben foglalkozunk a munkánkban. Az adatgyűjtés a már meglévő adatok feldolgozásán és kérdőívek kitöltésén alapult: az egyik bázisát egy 1990-ben a túlélők levelei alapján készített album, a másikat az elhunytak hozzátartozóival készített interjú képezi. Az általuk kitöltött kérdőív 33 kérdése négy csoportra oszlik: az adatközlő adataira, az elhurcoltra vonatkozó információkra, az elhurcolás körülményeire és az adatközlő szovjet-képére. A kutatás során igyekeztünk olyan hozzátartozókat találni, akik közvetlen szemtanúi voltak az elhurcolásnak, vagy ha nem volt ilyen személy, akkor a legidősebb rokont, barátot, ismerőst kerestük meg, akinek a deportált személyesen mesélte el a „malenykij robot” eseményeit.

Mind ez idáig 26 hozzátartozóval kitöltött és feldolgozott kérdőív alapján végeztünk elemzéseket. A fent említett számok is jelzik, hogy a felmérés nem reprezentatív, a kutatás jelen állása szerint még csak részeredmények birtokában vagyunk. A vizsgálódás, mely az 1944-es események feltárását célozza meg, jelenleg is folyamatban van. Ezenkívül a kutatás során több fényképet, feljegyzést, s 1990-ben megírt visszaemlékezéseket sikerült összegyűjteni.

A somi elhurcoltak születési év szerint megoszlását tekintve a legidősebb elhurcolt 1899-es születésű. Feltűnő, hogy a legfiatalabb, felmérésünkben szereplő elhurcolt 1928-ban született, ami annyit jelent, hogy elhurcolásának idején, 1944 novemberében mindössze 16 éves volt. Ugyanakkor ismeretes, hogy az 1944. november 13-án megjelenő, „malenykij robotra” felszólító parancs a 18–50 év közötti, magyar és sváb nemzetiségű férfilakosságot kötelezte jelentkezni az úgynevezett „kis munkára”. Jelen kutatás eddigi eredményei nemcsak arra mutatnak rá, hogy az említett korhatárok között lévő évjárat szinte mindegyike képviselve volt az elhurcoltak között, hanem arra is, hogy a hatóságok a kijelölt életkorú személyeken túl – a korhatárt figyelmen kívül hagyva – elhurcoltak a 18. életévüket be nem töltött fiatakorúakat is. A kutatás során a legtöbb elhurcolt 1924-ben született (5 fő), második helyen az 1925-ben születettek vannak (4 fő).

Az eddig kapott adatok arra utalnak, hogy az elhurcoltak vallási megoszlását tekintve egytől egyig reformátusok voltak. Ez nem meglepő, mivel Som lakossága csaknem szín tiszta református vallású. A válaszadók szerint a 26 elhurcolt közül 10 volt nős. Közülük a többségnek, 8 embernek már volt gyereke is, nagy részüknek egy, de előfordult kettő, s egy háromgyerekes is. Mindezeket figyelmen kívül hagyva elvitték a nagycsaládok fenntartóit is.

⁵ Dupka György. (1993): Emlékkönyv a Sztálinizmus Kárpátaljai Áldozatairól. (1944–1946), Ugvár–Budapest: Patent-INTERMIX. 23. o.

⁶ A Kárpátaljai Megyei Tanács 2006. november 16-án rehabilitálta őket.

⁷ Adatközlő – Kődöböcz Gyula somi lakos, szül. 1936.

A deportáltak foglalkozását tekintve a legtöbbjük, 17 fő, földműveléssel foglalkozott. Második helyen az értelmiségiek állnak, ami ugyancsak nem meglepő a somiak körében, mivel a település lakossága mindig is kitűnt a tanulás iránti igényével.

A toborzást illetően a válaszadók többsége a községben kidoboló kisbíróra hivatkozott. Elmondásuk szerint a jelentkezésre kötelező parancs reggeltől estig mindennap ki lett dobolva, több esetben pedig még azt is közhírré tették, hogy annak a személynek, aki a kijelölt korhatárok közé tartozik és nem jelentkezik, felkoncolják a családját. A parancs megjelenése után többen tulajdonképpen önként, gyanútlanul jelentkeztek abban a hitben, hogy csupán a háború után romokban heverő vidék helyreállításában kell segíteniük. Volt olyan somi lakos, nevezetesen Kődöböcz Endre, akit a lágerbe menet kétszer is hazaküldtek, mivel barnás bőrszíne miatt cigánynak tartották, de ő soha nem tagadta meg magyar voltát, és inkább a bajtársaival tartott a láger borzalmai felé.⁸ „Bátyuban a szálláshelyünk a kastély volt. Katonai felügyelet alatt ott voltunk 3 nap. Felsorakoztattak 5-ös sorba és akkor azt mondta a tiszt, aki zsidó, hucul, cigány, álljon ki, mehét haza. Engem megfogott a tiszt és azt mondta: „Тi циган, иди домой!” Én meg azt mondtam: „Я не циган, я не иду домой.”⁹

A legtöbb somit a bátyúi vonatállomáson gyűjtötték össze a környező falvak lakosaival együtt. „Amikor megérkeztünk, már több százan be voltak jelentkezve. Mireánk is hamarosan sor került, és így mi is csatlakoztunk a többiekhez. Majd jöttek még a környező falvakból is, de csak magyar nemzetiségű emberek. Estefelé volt az idő már, amikor útnak indítottak Munkács felé, gyalog a vasutoldalon. Már sötét este lett, amikor megérkeztünk Sztrabicsóra. Megszámoltak bennünket egy üres lakatlan udvarban és az ott levő épületekbe szorítottak be. Az éjszakát szorongva, keservesen húztuk által, még csak le sem tudtunk ülni. Másreggel újra többszörösen átszámoltak bennünket, utána elindítottak a szolyvai fogolytábor felé. Egésznap gyaloglás után késő estére megérkeztünk a magas szögesdróttal körülkerített fogolytáborba.”¹⁰

A somi elhurcoltakat nemcsak Szolyvára, hanem a Szovjetunió számos más lágerébe vitték el. Erről tanúskodnak a túlélők visszaemlékezései és a hozzátartozókkal kitöltött kérdőívek is. Az sem volt ritka példa, hogy egyik lágerből a másikba vitték az embereket.

„1944. október 24-én vitték el. Beregszászból gyalog indultunk. Munkácson aludtunk egy éjszakát a sörgyár udvarán a szabad ég alatt. Másnap gyalog indultunk ismét, Szolyvára, majd egy éjszaka után elindultunk Turkára, majd onnan Szamborba. Ott bevagoníroztak bennünket és január 1-én érkeztünk 1945-ben Orelbe. Ott voltam március 5-ig, de az maga volt a pokol. Istállóban aludtunk, mint az állatok a földön. Az éhségtől és a hidegtől hullottak az emberek, mint a legyek. Nappal gödröket ástunk, éjjel pedig egy szánkóra ráraktuk a halottakat és huszasával beledobáltuk meztelenül a közös sírba. Március 5-én engem és még 49 embert bevagoníroztak ismét és elvittek Brjanszkba. Ott a gáternél dolgoztunk és a fakitermelésnél. Onnan elvittek bennünket Besicára. Ott több mint egy évig dolgoztunk. Eleinte ott is nagyon rosszul bántak velünk. Majd később kezdett jobbra fordulni. Könnyebb munkára osztottak bennünket, majd megtudtuk, hogy mindez azért van, mert a Szovjetunióhoz tartozunk és nem magyarok vagyunk. 1947. május 1-én jöttem haza.”¹¹ Ebből a visszaemlékezésből is kiténik, hogy hány helyen dolgoztatták az elhurcoltakat. Mint már korábban említettük ez nem volt egyedi eset. Deme Sándor visszaemlékezéséből megtudhatjuk, hogy 16 somi sorstársával együtt Szolyvára kerültek, ott két hétig voltak. Két hét elteltével Szamborba vitték őket, ahol szintén 2-3 hétig dolgoztak. Szambor után egy teljes hónapig vonatoztak, s 5 naponta kaptak fél kg kenyeret, míg meg

⁸ Adatközlő – Kovács Irén somi lakos, szül. 1928.

⁹ Kődöböcz Endre I., a „malenykij robot” somi túlélőjének levele alapján.

¹⁰ Hegedűs Sándornak, a „malenykij robot” somi túlélőjének levele alapján.

¹¹ Kődöböcz Endre F., a „malenykij robot” somi túlélőjének levele alapján.

nem érkeztek Voronyezsbe. Voronyezsben újra bevagónirozták s Nevianszkba vitték az elhurcoltakat. S majd csak itt kezdődtek el számukra a láger igazi borzalmai.

A megkérdezettek nagy része (12 fő) azt mondta, hogy az elhurcolt 2–3 évet töltött a láger borzalmai között. Ez idő alatt az embereknek rengeteg szenvedésben volt részük. Nem múlt el nap kín és fájdalom nélkül. Mai ésszel szinte felfoghatatlan az a bánásmód, ahogyan a szovjet katonák bántak a kárpátaljai s azon belül a somi magyar férfilekossággal. Mindegy volt, hogy Szolyvára, Orelbe esetleg Nevianszkba vitték az embereket, az ott eltöltött évek hasonló módon teltek el. Állandó volt az éhezés, az áldozatok alig kaptak enni. „Mikor ki volt a transzport (létszám), elvittek Szolyvára, ott voltunk 2 hétig, ott csak egyszer kaptunk enni egy kis korpalevest meg vagy 20 deka kenyeret.”¹² Az elhurcoltak a lágerben eltöltött évek alatt nem kaptak váltásruhát, aki túlélte a borzalmakat és hazatért, ugyanaz a ruha volt rajta, mint amiben elindult a 3 napos „kis munkára”. A „malenykij robot” borzalmait és a lágerben eltöltött idők szenvedéseit a legterjedelmesebben és leg részletesebben Kódöböcz Endre I. somi lakos írta le visszaemlékezéseiben: „1944. november 29-én reggel egy közeli szomszéd egy orosz katonával bekopogott hozzánk. Én még aludtam: „Endre, kelj fel, eredj az irodába, igazolás végett!” Ott már többen voltak, engem is leigazoltak, és az orosz tiszt igazolás után azt mondta, mindenki elmehet haza, de 3 napi eleséggel 2 órán belül meleg ruhában, evőeszközzel térjenek ide vissza. Amikor visszatértünk, voltunk vagy 25-en. Elindultunk gyalog Bátyúba. Szálláshelyünk a kastély volt. Katonai felügyelet alatt ott voltunk 3 nap. Utána Beregszászba mentünk vonaton, ott gyülekeztünk egy hétig, aztán elindultunk gyalog Munkács irányában a Vereckei-hágón keresztül az Uzsoki-szoros felé. Voltunk vagy 200-an, megérkeztünk Sztárej Szamborba, 11 napi gyaloglás után. Enni nem adtak.

Itt adtak enni. Itt voltunk pár nap aztán beszálltunk a teherkocsiba, egy vagonba 40 ember. A kocsi ablakai be voltak hálózva szűrődróttal. Volt benne 8 deszka lóca, egy kályha, egy favágató tünkő, balta fűrész nélkül. Mi ezt késsel faragtuk, és ezzel tüzeltünk. Mire megérkeztünk, a lócákat és a tünkőt is elfaragtuk a tűzre. Minden nap kaptunk másfél szelet cibakot (száritott kenyeret) és egyszer kaptunk utazásunk alatt 4 deci törtpaszulyt, melynek fele só volt, hogy ne tudjuk megenni, és 24 óra múlva adtak 2 vedér vizet 40 emberre. Utazásunk 9 napig tartott, miután megérkeztünk Orelbe. Itt az volt a kívánságunk, hogy annyi vizet igyunk, amennyit bírunk. Megérkezésünk után kaptunk 4 deci keserű teát. Este lefeküdtünk a deszkára, 50 ember állva maradt, állva várta a reggelt. Aki kiment a vécére, helyét elfoglalták és nem feküdhetett vissza. A lágerben voltunk 1200-an. Itt voltunk fogvatartva 3 hétig, nem csináltunk semmit, enni kétszer kaptunk.

45°-os hideg volt, jeget hordtunk a Szeny-folyóból és a konyhán ebből főzték az ennivalót. Ez alatt az idő alatt a láger pincéjében krumplit válogattam, a rohadt krumplit külön, és ezt vitték a láger kondérijába. Volt olyan ember, aki nem ment enni csak azért, hogy legyen fekvőhelye éjszakára. Akinek helye volt, szorosan egymás mellett kellett feküdni, és megfordulni csak egyszerre lehetett. A többiek a betonon ültek, vagy feküdtek. Elszaporodott a tetű, balha. Utána vittek a fertőtlenítőbe. 50 embernek a ruháját elégették. Egy nagy helyiségben voltunk bezárva, ahol csak állni lehetett 2 napig, míg mindenkire sor került. Enni nem adtak. Utána dolgozni mentünk 45°-os hidegbe egy villanytelepnek fundamentumot ásni, a város romjait takarítani. Ezután a lágerben kiütött a flek tífusz. Az emberek gyógyszert nem kaptak, csak az volt a mondás, hogy vizet inni nem szabad. Itt aztán bekövetkezett a halálozás. Reggel jött a szesztra kérdezte: „Сколько капют? – mondtuk 12–15, a szesztra válasza „мало”. Én is megbetegedtem tífuszba. 6 napig nem tudtam magamról, csak a szomszédom adta át utána a cukor fejadagomat. Egy éjszaka bejött a szesztra és azt kiabálta: „Война капют” ez volt május 9-én.

Miután felgyógyultam, újra elmentem dolgozni. Ebben a lágerben dolgoztam egy hónapig. Ez idő alatt meghalt vagy 300 ember. Aztán vagy 150-en elmentünk egy másik

¹² Deme Sándornak, a „malenykij robot” somi túlélőjének levele alapján.

városba, a neve Mozir. A falubeliek közül velem volt Baksa Béla bátyám. Itt a koszt jó volt, farakodó munkát végeztünk. Később ebből a városból is elvittek Kalinkovics városba. Itt rönköket szedtünk kifelé a Dnyeperből. Innen nemsokára továbbvittek Resicába, itt a konyhán dolgoztam. 1946-ban tovább vittek Gomelbe. Itt már jobb lett a helyzetünk. A lágerben vagy 50-en voltunk. Jártunk egy gyárat felépíteni. Kérdezték tőlünk az ot-taniak, hogy küldtünk-e már haza levelet. Mondtuk, hogy nem. Innen küldtem haza az első életjelt magamról. Kaptam is rá választ. Éppen krumplit főztem magamnak, és jött a lágerparancsnok: – „Ködöböcz, levele van hazulról”. – Örömben a többieknek adtam az ebédemet, és a levelet olvastam, akkor vagy százszor. Utána gyakrabban váltottunk levelet. Itt költöttem egy verset a lágerben eltöltött keserű sorsomról. Elolvastam fogolytársaimnak, és mint mindenütt itt is voltak besúgók. Másnap hivatott a magyar zsidó politikai tiszt, hogy Ködöböcz mondja el azt a szép verset, amit fogolytársainak mondott. Én erre azt mondtam, nem tudok semmilyen verset. Nem erősködött nagyon, és így elengedett. Lehet, ha elmondom, soha többé nem jövök haza. Egy nap munkából hazatérve, a lágerparancsnok közölte velem: Ködöböcz, az ünnepek után megyen haza. Ez volt 1946. november 6-án. A konyhán kaptam élelmet az útra. Megkaptam a papírokat, vettem jegyet, és november 9-én felültem a vonatra. Mivel az utazás nehézségekkel járt, november 18-án este érkeztem haza, Erzsébet-este.

Házunkhoz közeledve elfojtódtam és az ez alkalomra írt verset nem tudtam elmondani. Amikor beléptem a házba csak a húgom Irénke volt otthon, a szüleim később jöttek haza. A nagy öröm és beszélgetés közepedte elmondtam a verset, amit a hazaérkezésemre írtam, mert mindig élt bennem a remény, hogy egyszer hazajövök.

Jó napot kívánok kedves szüleim,
 Drága testvérem és rokonaim!
 Beléptem-e házba ti közzétek,
 hogy még egyszer lássalak benneteket.
 Messze földről jöttem, messze idegenből
 Az orosz fogságból, a „Paradicsomból.”
 Mint fiatal fiú sok helyen bejártam,
 De még ilyen rosszat sehol sem próbáltam.
 Rossz volt, nagyon rossz volt a fogsági élet,
 Mert enivaló helyett bottal izgéreltek.
 De a jó Isten mégis elengedte érni,
 Hogy hazajöttem még egyszer ti közzétek élni.
 Fogadjatok el hát ismét fiatoknak,
 és adjatok enni az éhező társnak.

A faluból az első látogatóm az volt, aki annak idején elvitetett.”¹³

Ez a visszaemlékezés hüen tükrözi azt az ideológiát, melyet a szovjet katonák képviseltek a magyar elhurcoltakkal szemben, továbbá jól rávilágít az embertelen bánásmódra és a rengeteg szenvedésre. Mindazonáltal figyelemre méltó az, hogy a rengeteg kín és szenvedés ellenére az elhurcoltak java része mégsem haragudott a meghurcoltatása miatt. A harag helyett inkább szomorúságot és nagy bánatot éreztek, mikor visszaemlékeztek a lágerben eltöltött évekre. Akik viszont haragudtak, azokban nagyon erősen jelen volt ez az érzés, és főleg a rendszert, a kommunistákat jelölték meg dühük célpontjának. Azonban fele-fele arányban vannak azok a megkérdozett hozzátartozók (26 fő), akik haragszanak, illetve nem haragszanak az 1944-es események miatt. A haraggal visszatekintő személyek mindegyike a kommunistákra és a rendszerre haragudott. A szovjet rendszer megítélése a legtöbb adatközlő szemében nem túl pozitív, mivel a legtöbben (18 fő) nem haragszanak, de nem is sírják vissza.

¹³ Ködöböcz Endrének, I. a „malenykij robot” somi túlélőjének levele alapján.

Érdekes megfigyelni azt a tényt, hogy a válaszadók döntő többsége mégis azt vallja, hogy a szovjet rendszer kötelékében volt a legjobb élni. Itt kihangsúlyozzák a brezsnyevi érárt, amikor is mindenkinek volt munkahelye, s a boltban olcsón hozzá lehetett jutni az alapvető élelmiszerekhez. „Hát az a Brezsnyev nagyon igazságos és nagyon jó ember volt. Mindenkinek tudott segíteni. A lusta embereket megbüntette, akik nem akartak dógozni, de mi jó dógos magyarok meg vótunk vele elégedve, mert mindenkinek meg vót a munkahelye, és a fizetés miatt sem lehetett panasza senkinek.”¹⁴

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy bár a szovjet éra vége felé tapasztalható volt egy bizonyos fokú enyhülés és az emberek életszínvonala is emelkedett, de ez nem felelteti el a kárpátaljai magyarokkal azt a sok szenvedést, melyet Sztálin rezsimje okozott. Ez mindig egy fekete folt marad a Kárpátaljai magyarok történetében. Ezért is fontos a lehető legtöbbet írni és minél jobban megismertetni az embereket ezzel az eseménnyel, hogy soha többé meg ne ismétlődjön ez a tragikus, gyilkos pusztítás.

IRODALOM

- Beregszászi György szerk. (2001). 1944 tragikus Erzsébet napja. Bereginfo 5. 27. sz.
Dömöcki András szerk. (1998). A novemberi manifesztum. In.: Útközben. H.n., Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.
Dupka György (1993). Emlékkönyv a Sztálinizmus Kárpátaljai Áldozatairól (1944–46). Ungvár – Budapest: Patent – Intermix Kiadó.
Móricz Kálmán (2001). Kárpátalja sorsfordulói. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.

ADATKÖZLŐK

- Deme Sándor a „malenykij robot” somi túlélőjének levele.
Hegedűs Sándor a „malenykij robot” somi túlélőjének levele.
Kovács Irén somi lakos, szül. 1928.
Ködöböcz Endre F. a „malenykij robot” somi túlélőjének levele.
Ködöböcz Endre I. a „malenykij robot” somi túlélőjének levele.
Ködöböcz Gyula somi lakos, szül. 1936.

¹⁴ Adatközlő – Istvánfi Margit somi lakos, szül. 1931.